Івалін, В.

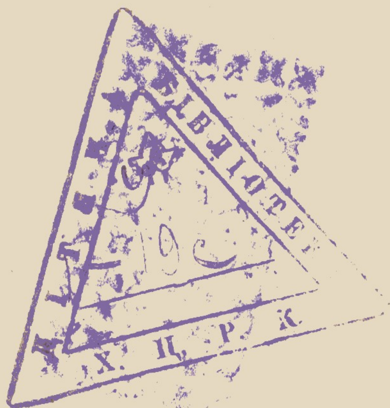
Старий Харків

Х-63.31 | 171885
Ч-25 | 768914
Чалгін В. Старий
Харьков. Нарис
11.04 Авербух
9.05.03 Донік
Ковальов
...ленко
...нов

В. ІВОЛГІН

СТАРИЙ ХАРКІВ

НАРИСИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Українського Друку“, „Картковому Репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 2180. 6/IX 1928 Зам. № 140 Тираж 4000

ЗАСНУВАННЯ ХАРКОВА

„... И мы великій государь, жалея, что они, черкасы православныя крестьянскія вѣры греческаго закона, и видя ихъ от Поляковъ во изгнаніи в смертномъ посѣченіи, велели ихъ принять под свою руку и велели устроить ихъ на Чугуевѣ...“

Так писав цар Олексій Михайлович у 1641 році про гетьмана Остряницю, що прийшов ще в 1638 році зі своєю дружиною „Из литовскія стороны въ наше Московское государство“.

Прийшов Остряниця „для того, что польскія и литовскія люди ихъ крестьянскую вѣру нарушили и церкви Божіи разоряютъ и ихъ побиваютъ, и жен ихъ и дѣтей забирая, хоромы пожигаютъ и сосцы у женъ ихъ рѣзали, и дворы ихъ и всякое строеніе разорили и пограбили...“

І оселилися „страдальцы уніи“, Остряниця з дружиною, на Чугуєві.

Очевидячки, з цього моменту стали стікатися поселенці до того місця, де опісля заснувався Харків, охороняючи спокій Московської держави від наскоків татар.

І все ж не Харкову належить першенство в цій ролі. В 1589 році Борис Годунов наказав збудувати на правому березі Оскола, в 50 верствах на південь від Чугуєва, місто „в своє имя“ — Цареборисов, для охорони держави з кримського боку.

Для цієї мети було відряджено окольничих — Богдана Бельського і Семена Алферова — „со многими ратными людьми, дѣтьми боярскими, стрѣльцами и козаками“.

Всім їм наказано було лишитися в новому місті.

Спірна дата заснування Харкова, спірне і його походження. В 1111 році в місцевостях, де лягло нове місто, було половецьке городище Шарукань, зруйноване руськими князями.

Чи від Шарукання дістало назву місто, перекрутивши половецьке слово, чи від Харка, мітичного героя, чи від першого осадчого Івана Карача?

Претендентів на цю високу честь багато. Навіть Квітка - Основ'яненко намагався звязати заснування Харкова зі своїм родом.

Давні мешканці передавали з роду в рід байки, перекручуючи фактичні відомості, приписуючи найменування міста тому чи иншому героєві.

Харко — легендарний фундатор Харкова. Малюнок невідомого художника

В цім захопленні особами сплїталися всякі вигадки і зникала дата заснування міста.

А тимчасом задовго до заснування міста й приходу на світ його „фундаторів" спокійно текла собі річка Харків, не багата і не многоводна, та все ж не дуже схожа на

те, що тепер під цією ж назвою має своє місце в списку річок.

Оця сама річечка, здається, і топить усіх фамільних і легендарних фундаторів неспокійного буйного міста, що не пам'ятає свого походження.

В „Книге большого чертежа", виданій у 1627 році для московських царів, вперше згадано річки Харків і Лопань. Там же відзначається, що лівий бік Дінця звався Ногайським, а правий — Кримським.

День народження Харкова забуто. Про нього можна лише здогадуватись. Та й то не про день, а про рік, що заплутався між 1650—1655 роками.

Перед заселенням Слобідської України, а значить і Харкова, відбулися яскраві історичні події.

Там, де в XVII віці виникла Слобідська Україна, до XIII віку були князівства Переяславльське і Чернігівське. В половині XIII віку татари сплюндрували цю країну. Мешканці повтікали за Дніпро, під охорону могутніх Володимиро-Галицьких князів.

„Ще в XIV віці вся ця країна звалася Ординською або Ногайською. По завоюванні литовцями й поляками Червоної Руси і Київського князівства, Харківська губерня складала частину так званої України, куди засилали злочинців".

Це з „Военно-статистическаго обозренія Харьковской губерніи"— і там же:

„Утиски і гнобительство польської шляхти сприяли переселенню Малоросіян на Руську Україну, і таким чином склалася прикордонна збройна смуга проти поляків..."

Все це відноситься до кінця XVI віку.

Слобідська Україна обернулася на степ. По ній мандрували татари, вона була пунктом, звідки роблено наскоки на руські кордони.

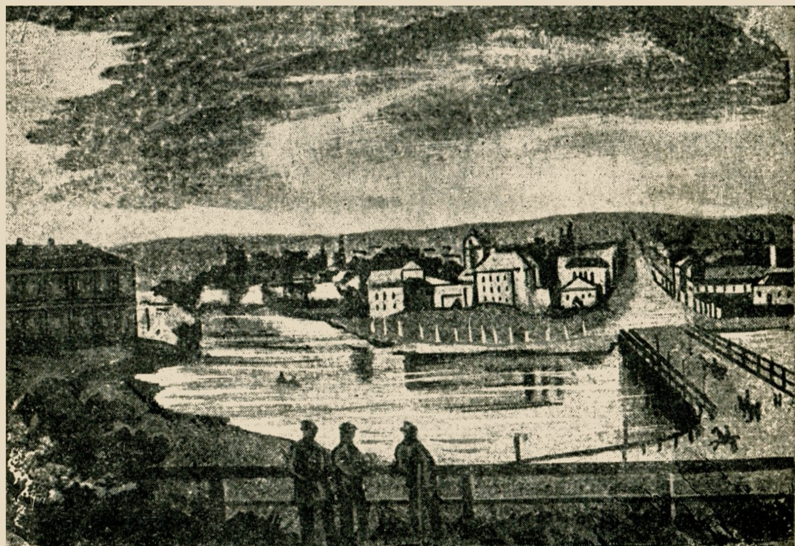
Так тривало до кінця XVI віку.

„З появою єзуїтів,— пише єп. Філарет,— у Польсько-Литовському королівстві утиски православних підданих Польщі зросли; унія, справа тих же єзуїтів, потягла за собою страждання для православія польсько-литовського. За незгоду на зраду святої прародительської віри руських позбавляли прав і переваг громадських, мучили в судах, палили житла їхні, віддавали церкви їхні на відкуп євреям.

„Безневинно гнані, рятуючи життя й віру, почали переходити під владу православного московського царя, спочатку поодинці і родинами, а потім цілими масами, сотнями родин.

„Так звірство дикунів-татар сплюндрувало Україну, а насильство езуїтів та магнатів польських ступнево населило Україну християнами...“

Загалом, на думку оборонця віри християнської, не було б щастя, так нещастя допомогло.

Вид на Катеринославську вул. з набережної Лопани. Початок XIX віку

Для єп. Філарета важливий є момент чисто релігійний, для департаменту ж генерального штабу, що склало „Военно-статистическое обозрѣніе“, має значіння точний облік малоросіян, що пересилилися на руську Україну.

„Цар Михайло Федорович мав 17000 чол. у слобідських полках“.

Та як би там не було, лишається безперечним, що ледве утворення нового міста набрало значних розмірів, Московська держава включила його в свою систему управління.

І ось отут і можна шукати втраченого року народження Харкова. Чугуїв виріс раніше від Харкова. Побудоване

харківське г о р о д и щ е, певна річ, було у сфері його „впливу“ і „охоронництва“.

Опікаючи харківських та хорошівських черкас, чугуївський воєвода мав на увазі і державні цілі: Харків розлігся на шляху, улюбленому татарами для наскоків. Харків ставав аванпостом, зірким оком і підпорою в першу чергу Чугуєву.

За допомогою Чугуєва черкаси вже в 1656 році будували фортецю, а 28 березня того ж року московський уряд уже призначив для Хорошева й Харкова воєводу Селіфонтова. Головним завданням Селіфонтова було збудувати міську фортецю.

Однак, вільні люди черкаси не дуже прислухалися до наказів свого воєводи.

Споруджувати фортечні вали у них не було ні часу, ані охоти. Треба було будувати двори, обслуговувати ниви і взагалі в першу чергу подбати про своє існування.

Адже воєвода Селіфонтов не дуже легке завдання задав черкасам. Він наказав кожному поселенцеві приставити певну кількість колод, обстругати їх і потім вбити в землю коло смуги, що визначила майбутню фортецю, але так, щоб кожна колода щільно прилягала одна до одної.

Черкаси обіцяли все це проробити в той час, коли впораються зі своїми господарськими справами.

Чи виконали свою обіцянку черкаси?

На це питання, мабуть, не знайти позитивної відповіди в тих матеріялах, що збереглися...

У харківських черкас було, очевидно, дуже багато своїх турбот і інтересів, що не дуже збігалися зі стратегічними планами московських управителів.

Зі скарги воєводи Офросімова (що змінив невдалого Селіфонтова) на харківських черкас у 1658 році, можна вияснити справжню ситуацію. Скарга ця дуже характерна. Вона змальовує образ черкас, людей вільних, незвиклих до залежности.

Їх гнобила польсько-литовська унія, їм завдавало неприємности польське дворянство — вони знімалися з насиджених місць і йшли в простори степів.

У вільних степах їх наздоганяла держава Московська — вони ухилялися від її нагніту і обороняли свою незалежність,

правда, не завжди тонко дипломатичним способом, але незмінно доти, поки вистачало сил.

Ось ця скарга:

„... По твоему государеву, цареву и великаго князя Алексѣя Михайловича всея Великія и Малыя и Бѣлыя России самодержца указу велѣно мнѣ холопу твоему быть на твоей государевѣ службѣ в новомъ Харьковскомъ городѣ...“

„І въ Харьковскомъ государь нѣт ни одного человѣка тѣх черкасъ, которые бы тебѣ великому государю крестъ цѣловалъ, все государь сбродъ мужики деревенскіе, а мнѣ государь холопу твоему харьковскихъ черкасъ приводить ко кресту не по чему, крестоприводной записи в Харьковскомъ нѣтъ и о томъ вели государь свой государевъ указъ учинить...“

„А черкасы, государь, люди самовольные, ни въ чемъ твоего государева указу не слушаютъ...“

Таким чином, крім цікавости наведеного тексту, порівнюючи його з діяльністю чугуївського воєводи Селіфонтова, можна вже хоч би приблизно вгадати рік заснування Харкова.

В 1656 році черкаси вже збудували фортецю. При цім можна вільно припустити, що самий процес будування не був хуткий. Черкаси, як це видно зі скарги воєводи Офросімова, не квапилися споруджувати міську фортецю за загальним московським зразком, не зважаючи ні на які спонукання й накази.

Тим більше не має особливих підстав припускати, що темп робіт був інтенсивний при самостійному побудованні фортеці в харківському городищі.

Таким чином, коли дати черкасам для спорудження фортеці один рік, то ми вже до певної міри реально знайдемо дату заснування міста — 1655 рік.

Це тим більше ймовірно, що в 1658 році Селіфонтов був уже другим воєводою.

Крім того, існують вказівки й точніші. Той же Селіфонтов скаржився в наказі на те, що черкаси в 1654 році проклали з харківського городища шлях на Тор (Слов'яськ) і їздили туди по сіль.

Маємо також безперечні відомості про те, що на чолі перших поселенців на харківськім городищі був якийсь осадчий Іван Каркач. Поява його припадає на 1654 рік

Центр міста. Лопанський міст за 30-х років минулого віку

Та і, крім того, в повному зібранні законів (том І, № 175), в указі від 23 березня 1656 року, Харків зветься новим містом, що будується. Указ цей — єдиний офіціяльний документ, де згадується Харків.

Що до будування міста, а не городища, то зведення міських мурів звязано вже з іменем чугуївського воєводи, а фактичне закінчення будівельних ідей — з іменем воєводи Селіфонтова.

Так виникло місто, і не можна не визнати, що розвиватися почало воно досить хутко.

Єпіскоп Філарет наводить уривок з опису 1662 року. До цього часу укріплення харківської фортеці складалися з дубового острога з обламами (бруствери по груди стрільця), з товстими і з запасними таранами: рову у два сажні завширшки і заввишки; по стінах 10 веж, 10 гармат залізних і 1 мідна, 402 ядра, 8 свиней (окрема міра) олива, 8 бочок пороху.

Приходні, що заснували нове місто, кінець - кінцем стали дуже серйозно ставитись до охорони своїх жител, а також і Московської держави від татарських наскоків. А наскоки ці не припинялися аж до 1738 року.

З історії Хорошівського жіночого манастиря, що в кількох верствах од Харкова, ми дізнаємося, що татари не раз відвідували черниць і завдавали їм значних неприємностей. В усякому разі був момент, коли черниці прохали перевести їх до Куряжанського чоловічого манастиря під охорону більш обороноздатної братії.

Маючи дуже важливе територіяльно - стратегічне положення, Харків хутко обернувся в полкове козацьке місто і зберігав за собою це бойове значіння протягом цілого віку.

Черкаси довгий час утримували в силі автономність у внутрішньому управлінні. В 1655 році у них був свій отаман Кривошлик.

Харківські черкаси ділилися на сотні, на чолі з сотниками, та десятки з десятниками, але на чолі всіх стояв отаман.

Харків тісно звязаний з іменем кошового отамана запорізьких козаків, славетним Іваном Сірком.

Є думка, що один час Сірко був навіть харківським полковником.

Умер Сірко в 1680 році. Гроза і жах турків — Сірко був страхіттям для них і після смерти. Запорожці ховали від

турків смерть отамана і возили з собою його труп, вірячи в магічну силу його...

В „Историческом Вестнике“ за 1880 рік, № 1 відзначається, що завідателя харківських черкас Івана Сірка обрано в 1657 році на кошового отамана Січи Запорізької. В цім же році 15 серпня умер Богдан Хмельницький і тоді ж почались заколоти, що захопили й Харків.

Центр міста за 40-х років минулого віку. З альбому акад. Д. І. Багалія

Невгамовні черкаси брали участь у повстаннях Виговського і Брюховецького.

В 1669 році в Харкові вбито першого харківського полковника Федора Ріпку і заколото вилами сотника Федорова. Полковника Ріпку змінив Григорій Захаржевський, відомий під іменем Дінця.

Прізвище це він здобув за успішну боротьбу з ногаями, що зруйнували в 1679 році Чугуїв і підійшли до Харкова.

В 1678 році Харківський полк зробив під начальством Костянтина Дінця перший кримський похід.

В 1693 році султан Нуррадін з 15000 війська вдерся в слобідські полки, прямуючи на Харківський полк. Під Мерефою Федір Донець розбив татар і примусив їх тікати.

В 1697 році Харківський полк удруге був у Кримському поході. Іван Донець розбив татар і примусив їх тікати неоглядки.

Останній наскок татар історична хроніка намічає у 1738 році. Наскок було зроблено на Цареборисов Ізюмського повіту. Попередня й остання дати далеко не свідчуть про те, що у слобідських полках були спокій і тиша. Татари та запорожці, або, як звали їх, харцизи — частенько налітали на слободи й нищили їх.

1738 рік — це остання сторінка зовнішньо небезпечного стану в розвитку Слобідської України. Пограбувавши село Співаківку та церкву, татари лишили після себе тільки недобру згадку та деякі нерукотворні пам'ятники.

Особливо в цьому випадку пощастило Харкову, вірніш місцевостям, що розкинулися біля нього.

На південь-схід від Харкова майже всі назви селищ та урочищ мають, безсумнівно, тюркське походження.

Карачівка, Бабаї, Хорошево, Мерефа, Куряж, Чугуїв, Озюм — усе це татарські назви і вкоренилися вони в побут так глибоко, що навіть „святі" місця, як ото Куряж та Хорошево, не тільки не змінили цих назов, а пристосували їх до манастирів.

Карачівка *) — на тюркській мові кара визначає — чорний, нещасливий.

Бабаї — баба — двері, ворота.

Хорошево *) — хорос — півень, хуруш — сполох.

Мерефа — мурафа — тяганина.

Куряж — кура — селище.

Озюм — озюм — виноград.

Нічого дивного в цьому немає. Слід пригадати тільки, що всі ці місця були улюблені татарами. Вони частенько навідувалися зі степів до нових селищ. Було ж і так, що не тільки несподіванкою наскакували татари, а й осідали довгочасними хазяями, як от, наприклад, у Хорошеві та Мерефі.

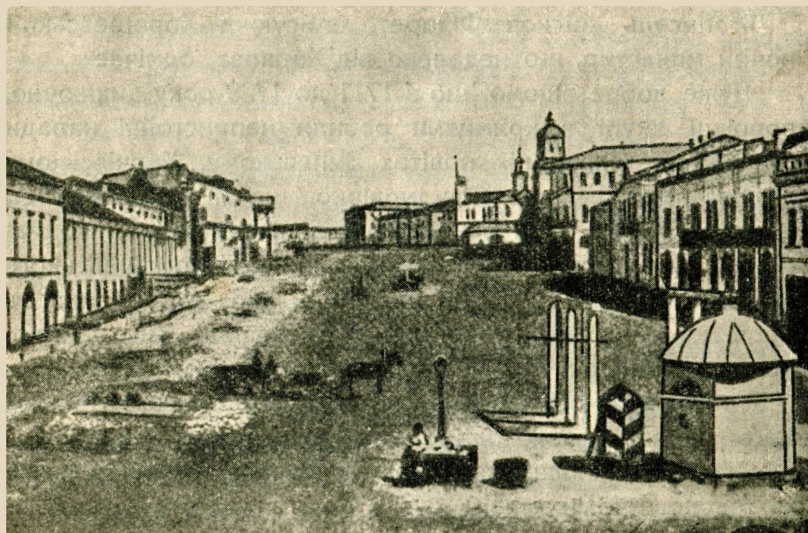
Згадати про ці назви не зайве, головне тому, що вони лишилися й досі, і треба ж знати, що ці, головним чином місця відпочинку, дачні місцевості, були не тільки тихесенькими закутками. Тут, мабуть, кожен крок землі полито

---

*) Обидві назви сумнівні з боку їх тюркського походження, але перебування в цих місцях татар дозволяє припустити таку залежність.

кров'ю. Тут бурхливе, героїчне минуле. Татари не дуже ласкаво поводилися в завойованих країнах. Суворої долі зазнали наші пращурі, тяжкою боротьбою довелося їм звільняти край від непроханих гостей.

На цих подіях, так би мовити, закінчується доба бурхливого життя нового міста. У дальшому Харків широко й

Миколаївський та Торговельний майдан за 50-х років минулого віку

вільно розгортається, захоплюючи околиці, і стає поступовно значним торговельним і адміністративним центром.

До цього ще треба зазначити що до вживаємого в цьому нарисі слова м і с т о. Його треба розуміти далеко не так, як воно уявляється в наші дні.

В ті далекі часи турботне становище краю, що його раз-у-раз одвідували різні вороги, вимагало від населення вживати всіляких заходів до оборони. Тому майже не кожне село було тоді „городом", тоб-то місцем, що оточувалося рівчаком та дерев'яним муром з вежами та воротами.

Поза ними вже й будувалися житла, які в свою чергу знов оточувалися рівчаками та мурами. В деяких випадках таке оточення провадилося тричі.

Оце й було тоді містом.

ПІДЗЕМНЕ МІСТО

Літописець єпіскоп Філарет, описуючи Хорошевський жіночий манастир, що недалеко від Харкова, одмічає:

„Дуже добре відомо, що з 1711 до 1729 року виключно, запорожці вкупі з кримцями робили непристойні напади і грабежі в теперішніх повітах Зміївському, Харківському і Валківському. Більше, ніж імовірно, що ті самі дикі гості навертались і до тихої оселі. Більше, ніж імовірно, що татари, час од часу турбували тихих мешканок Хорошевського манастиря. Донині ще цілий підземний льох з манастиря за огорожу з залізними дверима, влаштований для тайного виходу на випадок облоги манастирської гори татарами“.

У того ж самого Філарета в описі Харківського Покровського манастиря знаходимо таке місце: „... всередині його був колись підземний льох на Лопань на випадок облоги Харкова татарами“.

Первісні відомості про підземні льохи пропали, зникли. В Чугуївському військовому архіві зберігалися колись плани підземних споруд.

Філаретове свідчення, декілька листів і заміток знавців старого Харкова — ось і все, що залишилося від підземного міста, коли не рахувати самого підземелля.

А підземелля ці живуть, живуть умираючи, відходячи в тьмяну розпливчату даль забуття.

На горбовині осіло місто. Лопань і Харків обмивали йому підошви.

Університетський горбок, площа, де тепер Окрвиконком, Старий Пасаж, Істпарт, Римарська вулиця, Медичне Т-во — ось первісне місто, ось площа, охоплена новими оселями.

І всю цю площу зрито підземними льохами.

Чи можна гадати, що вслід за твердинею мешканці Харкова копали підземні льохи — сховки для жінок і дітей, певний шлях до ріки на випадок облоги твердині?

Мабуть що. Місто-твердиня і місто-підземелля займають ту саму територію.

Твердиню й підземелля споруджувано на оборону від татар. Усі підземні льохи мають напрямок до рік Харків і Лопань.

Сімнадцяте століття відгукується й зараз під копитами харківських рисаків.

Там, де колись з жахом прислухалися до незрозумілого тупотіння — свої чи татари,— мешканці, сховавшись від бійні,— тепер холодне, байдуже дихання часу. Непривітні, похмурі, харківські підземелля. Їх зруйновано, їх пересікли будівлі в них довго зберігали вино, садовину, жужелицю.

Романтика буйного міста, з його кремлем, підземними тайнами розвіялась у галасі міста, що розповзалось далеко за межі фортечних брам. Потік нових людей, охоплених будівництвом будинків, зніс твердиню, затоптав сліди, що ведуть до підземних льохів.

В двадцяте століття вступає підземне місто, не те вже, що вільно опускалося до рік, а те, що міцно впирається об кам'яні глухі стіни.

Місто нове, величезне, чуже романтиці минулих, бурхливих днів, фундаментами зрізало підземні галерії, пересікло їхні ходи, заглушило, сміттям закидало.

За ходи забули. Зрідка нагадували вони себе грюкотом провалів або тупим упертим опором лопати, що рила землю вже не заради захисту від наскоків, але для звичайнісінських життьових потреб.

Зранені, скалічені, закупореними вежами, притихли галерії, сирим холодом пронизані.

В 1921 році, мабуть, в останній раз до цього дня, відвідали їх непрошені гості, пожадливим оком нишпорячи по вогких стінах, тьмяними плямами від тремтячих язичків свічок переляканих.

Під будинком, де колись була крамниця Щеклеєва, а тепер Церобкооп (на розі коло собору, проти спуску до Комунального ринку) зберігся ще лабіринт великих підземних споруд. Це кам'яні, незмінно з нішами й склепіннями, кімнати. Вони глухі, виходу з них немає. І лише в одній кімнаті - печері був, мабуть, колись вихід, тепер замурований. Ніша утворена овальною догори кладкою цегли, має і форму, і розмір такі самі, як і підземні галерії в инших місцях.

З льоху наружного будинку на Горяїнівському провулку, що проти собору, там, де в давні часи були пивниці

Жевержеєва, а тепер будинок Хлібопродукту*), можна легко пройти в підземні галереї. Безпосередньо з льоху підземний хід опускається круто на 10 футів завглибшки. Далі розгалужується він на багато коротких тупиків. Ходи тут ідуть на захід, до будинку Окрвиконкому і вниз Шляпним провулком.

Одна з замурованих стін підземелля, поблизу Окрвиконкому

У склепіннях галерій залишилися ще рештки електричного приладдя.

Це, звичайно, не те, що стара єгипетська культура, електрика не служила основоположникам Харкова, що ховались від татар а освітлювала етикети винних пляшок, що їх тут зберігав Жевержеєв; ходи досить просторі. Щось зо три аршини завширшки і $3^1/_2$ арш. заввишки. Нормальна шестивершкова цегла і старанна кладка.

Цими ходами можна пройти під Соборний майдан. Гучно відбивається гуркіт возів. Мов цокання брязкалки віддає в льох стукіт копит об мостову.

---

*) Див. фотографію на обкладинці.

Предки наші — фундатори міста, коли доводилось їм ховатися від татарських наскоків, могли чітко чути, що діється на майдані, і піхота, і кіннота ворожа, бездротовим способом давала знати про свій наїзд на твердиню.

Ходи тут досліджено старанно. Всюди пробито стіни, що загороджували ходи. Проте, так і не пощастило знайти, куди

Деякі ходи мають короткі тупі розгалуження в різних напрямках. Див. ліворуч

йдуть далі галерії: за пробитими стінами — ґрунт. Ніяких слідів цегли, ані навіть глиняної обмазки.

Міські будівлі, фундаменти, обвали, усе це засипало, а почасти й зруйнувало ходи.

На Римарській вулиці, в самому її кінці, поруч Державної опери — великий будинок. Під ним теж зберігся підземний хід. Форма й побудовання галерії такі самі, як у центральній частині колишньої твердині. Велике склеплене приміщення — хмура підземна фортеця. В стінах, виступами, глухі віконні закапелки, викладені цеглою. Звідци починається хід униз по Римарській. Він досить довгий, проте не тягнеться без перерв.

Характерна річ, що і за старих часів і тепер підземні галерії не будять особливої, специяльної цікавости.

Натрапивши на підземний хід, будівники відразу використовують його для господарських потреб.

Жевержеєву підземні галерії були за винні льохи. Ще в липні 1924 року в підземеллях доживали своє іскристе життя етикетки з винних пляшок. Їх було безліч — пачки, купи.

В одному з льохів „ж е в е р ж е є в с ь к и х в о л о д і н ь“ ще й тепер збереглись сліди замурованої відноги. Свіжа, нова цегла. Несподівані події перервали ці спроби використати хід на невідомі нам потреби.

На Римарській вулиці початок ходу використано на потреби під парове опалення. Його на кілька сажнів засипано так, що, хотівши пройти далі, треба було плазувати, обсмалюючи свічкою павутиння, що густо затягло склепіння галерії.

На подвір'ї Медичного Т - ва на Пушкінській вулиці дуже виразну ознаку підземних будівель старанно зацементовано й перетворено в... смітник.

В підземеллі, що під колишньою Хоральною синагогою, теж не обійшлось без житейської утилізації. В 1920 році знайдено тут добрі запаси мануфактури.

Не краще було й за старих часів. Хід, що йде від кол. консисторії, тепер Істпарт до Пасажу, використано як льох під городину.

В купецькому дворі (коло Собору) як збудовано там віденську цукерню, ходи використано на сховок для льоду. Про це свідчить знавець міста й харківської старовини Леваковський.

Але це ще далеко не всі ходи.

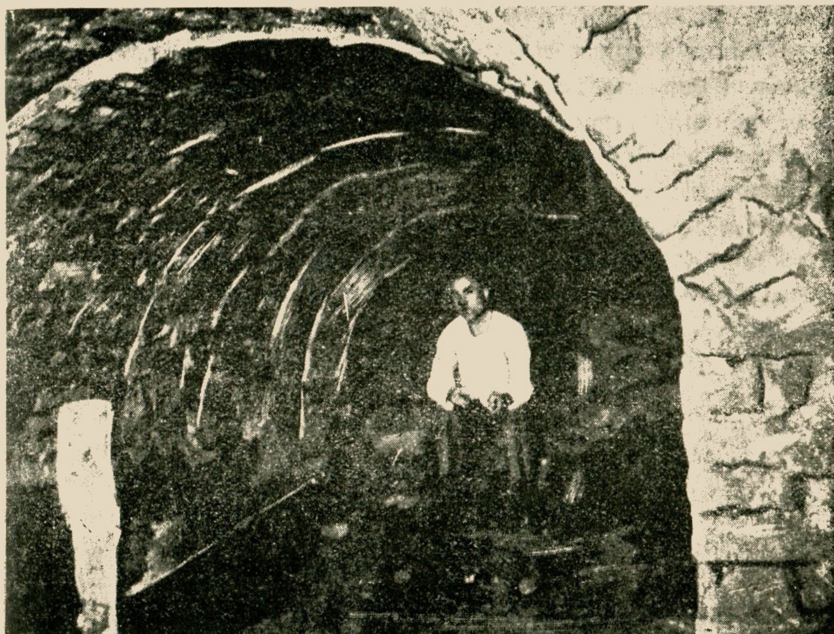
Н. П. Щелков — автор „Історичної хронології Харківської губ.“ — каже, що на подвір'ї Пащенка - Тряпкіна (Старий Пасаж) в льоху був якийсь хід. Під Німецькою вулицею (Пушкінська) теж були ходи.

„Об этом свидетельствует то, что лет 50 — 60 тому назад (Щелков писав про це в 1902 році) там провалилась корова, так и погибшая...“

Крім цього, Леваковський, потверджуючи наявність підземного ходу на майдані Тевелева, в будинку кол. Укше, там, де тепер „Теже“, подає зі слів очевидців ось що: „Північний кінець університетського горбка має в своїх натрах старинні спорудження“.

Там, де крутий спад горбка облицьовано кам'яною стіною, відкрито льох, чи, скоріш, вихід з підземелля. Це підземелля розгалужується. Частина цього підземелля — це приміщення, де в стінах зроблено глухі вікна або великі запічки, а в стелі — склеплений отвір на те, щоб ним вилізати.

Цегла з цього підземелля важить 20 фунтів. З усіх цих даних стає цілком ясно, що всю нагірну частину колишньої

Підземний хід, що починається на Римарській вул. біля Державної опери

твердині перерізано підземними галеріями. Встановити прохідний звязок між цими ходами неможливо.

Вони, звичайно, сполучаються в безперервну систему, що її порушено будівлями.

Коли визначити на мапі збережені ходи, а потім звязати їх лініями, то матимемо більш-менш правильний план. Всі ходи мали напрямок до рік Харків і Лопань.

Гадають, що харківські ходи мали навіть звязок з довгим підземним коридором з Куряжа. Але цей хід у багатьох місцях завалено, і пройти ним неможливо.

Взагалі ж харківським підземеллям не пощастило. Їхнього великого археологічного й суто наукового значіння не досліджено. На побут вони впливу не мали. Відомостей про них нема.

Щасливіші з цього погляду підземелля Хорошевського манастиря. Про них хоч легенда залишилась. Що-правда, легенду цю перекрутили покоління, проте в основі своїй вона свіжа й характерна.

Нападали ногаї на Хорошевський манастир, руйнували, грабували його, а був час, що й володіли цим краєм.

Останній володар цього краю, якийсь хан, покидаючи манастир, закопав у Хорошевському городку шапку й рукавиці, звичайно, з закляттям: хто їх знайде, тому дістануться закопані в шістьох підземеллях скарби, і той володітиме всім краєм.

Легенда каже, що в шістьох підземеллях сховано: в одному — золоті гроші, в другому — срібні, в третьому — посуд, в четвертому — зброю, в п'ятому — порох, а в шостому — похідну козацьку церкву.

„МЕРЗКОЕ СЛЕДСТВІЕ ПО ХАРЬКОВСКОМУ ГНУСНОМУ ДЕЛУ“

Там, де закінчувалось місто, розпочинались ліси й багнища.

На майдані, де тепер поштова контора, а колись був головний почтамт, самітно стояла Вознесенська церква. За нею був лісок — загороднє місце, де любили чиновні люди, міщани й навіть вельможне панство відпочити на „лоні природи“.

Пікником — ситою їжею і гойним питтям — зустрічали розквіт природи.

Про ці пікники історик краю Цебриков дає коротке, але дуже образне уявлення: „Чиновные люди того края делали при сем случае угощения, кои простирались до пресыщения в ядении и питии“.

Згадуючи про святкування 1-го травня 1800 року, про свято, що стало причиною згубних подій для Харкова, Цебриков спокійно відзначав: „Таким же образом торжествовавшие тогда сей майский день чиновные особы, военные и штатские, перессорились и передрались“.

Отут саме й починається трагікомедія.

Вранці молочниці, з ношею своєю до міста прийшовши, на дверях Вознесенської церкви наклеєний аркуш паперу найшли. На цьому папері п'яні рожі один одному кулаками загрожували. А під малюнком підпис: „Нечего дивиться: каков поп, таков и приход“.

В додаток до ілюстрації невідомий імпровізатор приписав ще вірші не дуже цензурного, але ущипливого характеру.

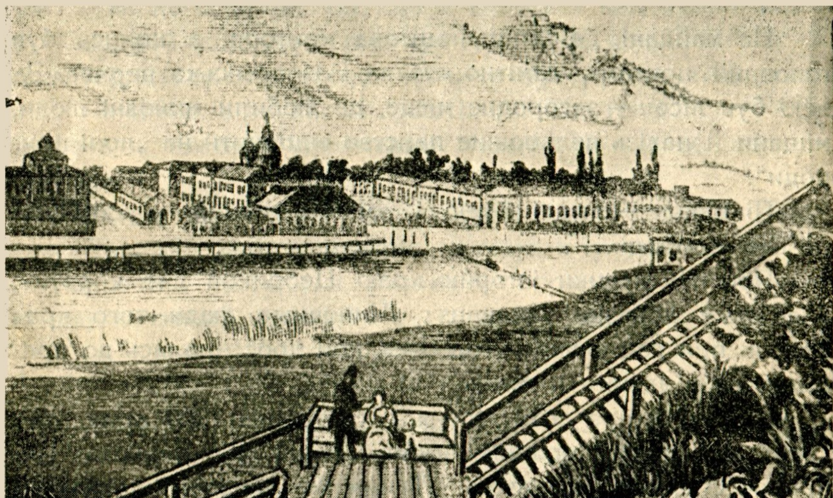
Про цікавий малюнок „хохлушки“ дали знати паламареві; паламар — священникові Фотієву, а там і пішло: до городничого, губернатора і, нарешті, до Павла І.

Слобідсько-український губернатор Сабуров був особа не аби-яка. Про нього в паперах Г. С. Чірікова, що пильно вивчав історію Слобідської України, є дуже цікаві дані: „О Сабурове рассказывали, что он раз'езжал по губернии,

по старости и дряхлости в шлафроке, а по генеральству — со звездами и орденскими лентами через плечо..."

Так оцей самий достойний муж, начальник цілої країни, мудро збагнувши суть справи, зрозумів, що гумор злочинного й зухвалого автора сягає далі, ніж до особи губернатора, що влучає він просто в Павла І.

Зметикував Сабуров, що справа дуже серйозна і написав до Петербургу.

Кол. Університетська горка. Початок XIX віку

Обмежений, жорстокий і мстивий Павло І зразу надав цій історії надзвичайного характеру.

В цій справі призначено було цілу слідчу комісію, аж з двома сенаторами.

В Харкові провадив слідство сенатор Нелединський-Мелецький, а в Петербурзі — Фірс.

Завели серйозне дізнання. Називалось воно „Мєрзкоє слєдствіє по Харьковскому гнусному дєлу".

Там, де колись була друга чоловіча гімназія, а тепер трудшкола, поруч біржі праці, напроти Благовіщенської церкви, було таємниче приміщення, де провадили слідство.

Але цим справа не обмежилась. Священника Фотієва. „хохлушек" та ще якусь генеральшу, запідозрілу у вільнодумстві, возили до Петербургу. Допитував їх сам Павло І.

Священника Фотієва відшмагали, а „хохлушкам“ пощастило якось в гаразді вернутися додому.

„Чули: щось читали, та ми нічого не знаємо“ — отакі були їхні свідчення. Своєю „дивною“ мовою вони розсмішили царя-самодура і через те уникнули розправи.

Направивши до Харкова сенатора, Павло І прислав ще указа. Він наказав поставити на майдані, де тепер собор, шибеницю та оголосити мешканцям, що, коли до призначеного терміну не буде викрито злочинного автора, шмагатимуть кнутом кожного десятого харківського обивателя, усіх зашлють в Сибір, а місто зруйнують...

Не любив шуткувати Павло... Всього можна було сподіватися від жорстокого самовладця, отже й загрозу його приймали харківчани, як цілком реальну можливість.

Хмари чорні, хмари грізні насувались з Петербургу.

Поставили шибеницю. Перелякані мешканці чекали, що з цього буде. Темна ніч та грязькі, неймовірно грязькі вулиці ховали жахну тайну.

Це було великим постом. Чекали кари, від щирого серця молились в соборі. Не тратили надії, що знайдеться винуватець великого лиха, і молились. Уповали на чудо — і молились.

В той пам'ятний піст, в ті молитовні й скорботні дні, животворне проміння сонця, що завжди радісним ранком зміняло насуплені харківські ночі, тяжкої завдало туги, страхом і трепетом навіяло.

Невгомонний гуморист і каверзник, ночи харківської — ада кромішнього не побоявшись — на шибениці повісив... опудало імператора Павла І

Знову реляції до Петербургу — і вже справжнісінька паніка. Деякі мешканці вже й тікати почали, инших, безпечніших місць шукаючи.

Перелякані тремтіли і кари чекали. Час черепахою посувався. Місто насторожилось, притихло. Усі думки, всі помисли туди — у Петербург.

Старанно кладуть поклони в соборі, без перестанку молиться єпіскоп Сулима.

Підчас молебня влітає в собор фельдьєгер із Петербургу. В руках пакет. Зрозумів Сулима, зрозумів народ, що в цьому пакеті їхня доля. Затаїли дух, неврозумілі шепчуть слова, дрож єдиним током увесь собор пройняв. Не з хоробрих і сам

єпіскоп Сулима, боязкий був „преподобний". Трусяться руки, ноги мліють, ледве стоїть, ніяк пакета не розпечатає. Передав його дияконові.

Відваги великої набравшись, силою професійної дисципліни, диякон розпечатав пакета і гучно виголосив:

... Маніфест про вступ на престол Олександра I.

Так розвіялась туча, розрядилось напруження. Минула місто розправа і легко зідхнув народ.

Збереглось два укази. Павла I і Олександра I. Один в паперах Чірікова, другий наведено в номері п'ятім „Руской Старины" за 1876 рік.

Укази ці кидають деякий промінь світла на всю історію.

Баня собору та будинок „прісутственних міст". На цьому майдані було споруджено шибеницю для „злочинця"

Ось наказ Павла I:

„Господин генерал-майор Кишенский. Получил я донесение ваше от 28 января о дезерции полка вам вверенного ундер-офицера Мишкова, то повелеваю употребить все возможное старание для отыскания его, а когда пойман будет, не производя над ним никакого следствия, наказав кнутом и вырезав ноздри, сошлите в Нерчинск на каторгу. Пребываю к вам благосклонным. Павел. Февраля 14-го дня 1801 года в Михайловском замке.

А оце й другий — Олександра I:

„Господину генерал-майору Кишенскому предписывается оставить без исполнения данное ему повеление от 14 фев-

раля 1801 года касательно наказания унтер-офицера Мишина. Александр. Марта 13 дня 1801 года. Петербург".

„Ці укази,— читаємо в паперах Чірікова,— були на ім'я мого діда Миколи Федоровича Кишенського, тоді, як він командував полком, мабуть, гусарським Годлевського, опісля перейменованим в Олександрівський полк, розташований у Харкові. Унтер-офіцер Мишков, або Мишін, що до нього

Центр міста на початку XIX віку. Оригінальний малюнок зберігається в музеї Слобідської України ім. Сковороди

стосуються ці укази, може, і той самий салдат, що про нього в Харкові зберігся такий переказ: на дверях Вознесенської церкви знайдено було карикатуру на імператора Павла І з образливим надписом..."

Про винуватця каверзи з опудалом більш-менш точних відомостей не збереглось. Поголоска приписує цей фігель поміщикові Подгоричані.

Але, хто б не коїв цих ущипливих каверз, несумнівне залишається одно: цей зухвалий жарт міг багато місту натворити лиха. Обидвом випадкам надавалось величезного значіння. Видно це хоча б з того, що, як тільки вступив на престол Олександр І, він зразу видав указа про скасування кари Мишкова.

Очевидно, цією подією серйозно цікавилась „державна думка", коли це навіть примусило її відірвати на якийсь час свою увагу від торжеств, звязаних зі вступом на престол.

БУНТ НА МИХАЙЛІВСЬКОМУ МАЙДАНІ

1870 рік — на губернатора до Харкова призначено князя Крапоткіна. 1871 рік — наприкінці липня з'явилася в Харкові й по всій губерні холера; інженер Александров подав першого проєкта кінної залізниці; в ніч під Різдво Харків уперше освітлено газом; з ініціятиви купця Д. Т. Губенка в місті запроваджено продаж газет окремими числами.

Взагалі треба сказати, що 1871 рік, не зважаючи на холеру, був роком ренесансу.

Місто „розцвітало", ховаючи в собі незбагнені можливості. Що-правда, 1872 рік ці можливості виявив і покликав до життя.

В дні рішучих перемог на фронті впорядкування міста і розвитку громадського життя сталася в Харкові подія, що дуже дорого обійшлася поліції, пожежним командам і, звичайно, громадянам.

Безстрасна хроніка сухо стверджує факти за їхніми датами: 17 квітня в Харкові, через непорозуміння між юрбою, що гуляла з нагоди свят, та поліцією стався заколот.

Куди більше побутового колориту та й просто фактичних даних знайдено в діловодстві Харківського поліцмайстра.

Тут справу змальовано вже цілком чітко.

В день 17 квітня повідомлено заступника пристава 2-ої ділянки про те, що на Михайлівському майдані зчинилася бійка. Молодецький помічник пристава швидко подався „на місце події" і твердою начальницькою рукою почав заводити лад. Мудрі заходи твердої влади були в тому, що за вказівкою поліціянта Степанова „двох, що більшу брали участь у бійці, було затримано при участку".

З цього й заварилось.

За образним висловом одного протоколу „юрба народу сколихнулась".

І коли приїхав „сам" пристав, полетіло на нього та його помічника каміння.

В такому скрутному становищі вони мусили втекти на подвір'я будинку поліції, і виявилось, що приставові Шмельову розбито каменем голову, і з рани текло багато крови.

Буяла юрба. Заколот розростався до солідних розмірів. Тоді пристав, „не имея успеха в убеждении прекратить

Бунт на Михайлівському майдані. Виїзд пожежної команди на Михайлівський майдан для розгону натовпу підчас бунту. З музею Слобідської України ім. Сковороди

беспорядок и водворить тишину в народе", наказав вдарити на сполох, щоб зібрати пожежну команду.

Прибула „на випадок" пожежна команда, але на публіку не зробила вона ніякісінького враження. Тоді викликано пожежні команди з инших частин.

Спокійно поставилась юрба до своєї пожежної команди, але, як з'явилися чужі команди, тут вона не стерпіла: посипалось на пожежників каміння градом. Не витримали „огнетушители" штурму і втекли з поля битви.

Прибув начальник губерні і давав розпорядження. Але це не захитало рішучої волі юрби піти облогою і штурмом на здобуття будинку поліції.

Юрба кинулась на будинок поліції, била скло, ламала рями, а потім, розбивши ворота, вдерлась на подвір'я.

Посамперед „гості“ відвідали кватиру поліцайських чиновників. Протокол спокійно оповідає про цю візиту юрби.

„...перебив всю без исключения мебель, разбросала все их имущество и, по случаю темноты, постепенно уменьшалась, наконец, к ночи разошлась“.

А вранці — знову. Зібрались, хвилювались, галасували. Домагались видати їм пристава Шмельова і заарештованих.

А коли розпочались дипломатичні переговори по суті ультимативної „ноти“, юрба, не тратячи дорогого часу, знову перемогла „чужу“ пожежну команду, загнавши її у вузький Булгаківський провулок, „...где по темноте пожарный обоз смешался, бочки и некоторые колеса были разбиты, лошади разбежались и после уже по инстинкту, возвращались сами в конюшни 2-ой части...“

Роздвоїлася „юрба народу“. Зформувались дві групи: одна подалась до будинку начальника губерні, куди поспішали вже не пожежні частини, а військо, друга ринула знову до будинку поліції виручати заарештованих і відомстити кривду.

Тут „планово“ закінчувано розпочату вчора справу.

„Разбитую вдребезги мебель и имущество начала выкидать в окошко, раздирая пуховые подушки и обивку мебели, не щадя св. икон, жизненных припасов и носильного платья, так что чиновники едва могли спастись в чем были одеты“.

З рапорту пристава 8-ої ділянки:

„Поламано два колеса в лінійці, обрізано посторонки від трьох бочок і бочки залишились на вулиці. Побиті прибігали назад до казарми. Одному з коней, „Бітюгові“, дуже побито голову, при цьому обрізано дві шлеї.

„За цих подій поранено чотири особи.

„В кватирі поліцмайстра розбито 10 шиб, в поліції — 72, у пристава 8-ої ділянки — 94, у кватирі секретаря — 23, в кватирі заст. пристава 8-ої ділянки „знищено цілком 9 рям, пробито піч, розбито двері і цілком зруйновано всі меблі...

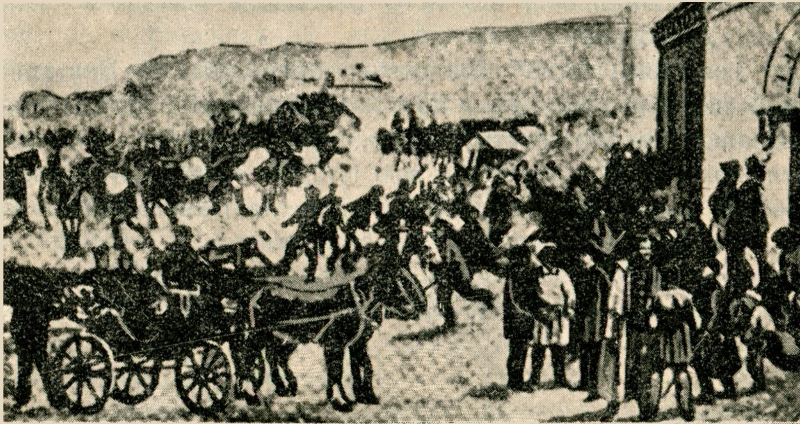
„В арештантських казармах розбито 13 шиб і поламано ґрати.

„В пожежній команді розбито 86 шиб, побито 33 каски і... одну цілком занесено..."

З рапорту заступника пристава 8-ої ділянки:

„17 цього місяця мені при виконанні службових обов'язків на Михайлівському майдані невідомо хто із збунтованого народу каменем розсік ліву губу і пошкодив зуби, розбито ліву вилицю і завдано кілька ударів, теж камінням, у спину..."

Урезонював губернатор Крапоткін розбурхану публіку, просив розійтись, обіцяв покарати винних — нічого непомогло.

Бунт на Михайлівському майдані. Виїзд вищої губерніяльної адміністрації на майдан для уговору натовпу підчас бунту 1872 р. З альбому акад. Д. І. Багалія

Тоді викликали найважчу артилерію: преосвященного Нектарія.

Щоб одтягти народ від місця розруху, преосвященний запропонував піти за ним у манастир на другому кінці міста і там відслужити молебень.

Народ погодився...

А проте вимог про звільнення заарештованих не залишив. Після молебня губернаторові заявлено, „що розійдуться аж тоді, коли заарештованих буде випущено".

Князь Крапоткін не пішов на цю ганебну для влади угоду.

Народ знову почав збиратися коло будинку поліції і вимагати звільнення заарештованих.

На підмогу поліції з'явилось чоловіка 300 „добромисних громадян". Вони дуже просили „дозволити" їм розігнати

юрбу. Дозвіл, звичайно, дістали, і „юрба народу“ розсіялась, мов дим, під натиском „смільців“, що орудували під прикриттям батальйону Воронізького полку...

За списками, що досі збереглись, заарештованих було біля 200 чол. Відомості тюремного замку, що-правда, не дуже точні.

Урядове повідомлення вийшло аж 4 травня. Його здорово загладжено. Усі гострі кути затерто. Неприємні подробиці затушовано. Повідомлення це визнає, що ці заколоти „треба приписати нічим невиправданому розпорядженню пристава Шмельова, що його неподобна поведінка дала привід до збурення юрби...“

„Їхнє сіятельство“ Крапоткін, „преподобний“ Нектарій, вищі цивільні чини — усі потроху підливали олії в огонь, розпалювали пристрасті, а потім, коли стався великий скандал, коли дійшло до зброї, всю історію приписали стрілочникові, всю відповідальність звалили на п'яного пристава.

ВІД АВТОРА

Нариси ці є лише окремі епізоди з історії розвитку Харкова та його колоритного побуту. Хронологічно вони не мають безпосереднього звязку.

„Заснування Харкова", будування його, події, що так чи инакше відбивалися на розвитку нової південної фортеці, що стала на захист Московської держави від наскоків татар, дано хоч і послідовно, але лише за період з заснування міста до 1738 року — останньої дати нападів татар на Слобідську Україну.

„Підземне місто" — це не тільки розвідка за архівними матеріялами та спеціяльною літературою: тут з початку до кінця все перевірено персональним оглядом печерного лабіринту. На жаль, якраз цей цікавий історичний пам'ятник давно минулої доби не залишив по собі будь-яких більш-менш повних відомостей.

„Мерзкое следствіе по харьковскому гнусному делу" — надзвичайно цікавий документ. Він характеризує побут „державного" керування країною за часів Павла I.

„Бунт на Михайлівському майдані" — останній нарис. Його вже взято з останніх часів. В колишньому управлінні харківського поліцмайстра залишилися документи про цей бунт, що колись дуже схвилював урядовців і надав Харкову характеристики бурхливого міста.

Всі ці нариси написано перш за все за допомогою:

„Летописи Харьковской епархии" — великої праці єпіскопа Філарета; орієнтаційних відомостей П. Щелкова з його рідкої тепер книжки „Історическая хронология Харьковской губернии"; надзвичайно цінних відомостей з „Істории гор. Харькова за 250 лет" акад. Д. І. Багалія й инших його праць; паперів Чірікова; „Своду законов Российской империи"; документів з діловодства управління харківського поліцмайстра й инших.

